

Reuven YenoX (Ruben Enukaşvili)

Ariel (İsrail) Universiteti Mərkəzinin professoru

GÜRCÜ DİALEKTOLOGİYASI ÜZRƏ MƏSƏLƏLƏR – GÜRCÜ YƏHUDİLƏRİNİN NİTQİ İNTONASIYALARI BARƏDƏ

ABSTRAKT

Gürcü yəhudilərinin nitqinin öyrənilməsinə lazımi diqqət yetirilmirdi: gürcü yəhudilərinin nitqi onların məskunlaşdıqları əraziyə əsasən öyrənilməmiş, bu nitqin bütün Gürcüstanda hansı ümumi əlamətlərinin olması hələ ayırd olunmamış, gürcü yəhudiləri tərəfindən Müqəddəs kitabların şifahi tərcümələrinin bir çox qismi öyrənilməmişdir; hələ ki, ən əsas suala cavabımız yoxdur ki, gürcü yəhudilərinin nitqi b.a. yəhudilərin dil qaydasına aiddirmi (məsələn, idiş, yalnız və yalnız yəhudinin sırası dialektidir...)

Qarşıdakı məqalədə Qərbi Gürcüstan yəhudilərinin nitqinin intonasiya xüsusiyyətlərinə diqqət yönəldilir. Bu intonasiya isə yerli sakinlərin intonasiyasından əhəmiyyətli şəkildə fərqlənir.

Gürcü yəhudilərinin nitqinin intonasiya xüsusiyyətlərinə çoxnövli modulyasiyalar səbəb olurlar. Bunlar əsasən vurğunun xüsusi istifadəsindən başlamış və eləcə də fonetik özünəməxsusluqlarla, xüsusilə də saitlərin uzadılması ilə əlamətdardırlar. Həm məntiqi vurğu ilə, eləcə də məzmun və quruluşuna əsasən cümlə növləri ilə əlaqədar olan intonasiya xüsusiyyətlərini təhlil edək.

Giriş – gürcü yəhudilərinin nitq tədqiqatına

müasir yanaşma: Yəhudilər Gürcüstanda iki min ildən çox vaxt ərzində yaşayırlar.¹ Əsrlər ərzində yəhudilər burada yavaş-yavaş öz dillərini - ivriti (= yəhudi dilini, yaxud da aramey dilini) itirməyə başladılar, zamanla gürcü dili onların

danışıq dilinə çevrildi. İbadət isə hər bir yəhudi diasporasında olduğu kimi, yenə də yəhudi dilində aparılırdı. V. Moskovici'nin və Q. Ben-Orenin qeydlərinə əsasən “gürcü yəhudiləri gürcü dilindən öz əsas ünsiyyət dilləri kimi istifadə edirlər, amma onların danışıq dilində spesifik xüsusiyyətlər qorunub saxlanılmışdır. Bu xüsusiyyətlər əsasən bir-birləri arasında söhbət zaman müşahidə olunur” (V. Moskovici, Q. Ben-Oren, Xüsusiyyətlər, səh. 103).

Təəssüflər olsun ki, araşdırmanın böyük əhəmiyyətinə baxmayaraq, ilk növbədə, gürcü dilinin özünün tarixi və dialektologiyasının kardinal məsələlərinin ayırd etmək üçün gürcü yəhudilərinin

¹ Bu tarix haqqında ətraflı söhbət qarşıdakı məqalənin tədqiqat mövzusunda uzaqlaşır. Yalnız bir neçə əsas nöqtəyi-nəzəri qeyd edək: onlardan birinə əsasən, yəhudilər Gürcüstana bizim eramızdan təxminən 720 il əvvəl gəlmişlər (Kartlinin həyatı, 4, səh.53), digər nəzərə əsasən, eramızdan 586 il əvvəl (Kartlinin həyatı, 1 və sonda bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, bu, eramızdan əvvəl ikinci əsrdə, 169-166-cı illərdə baş vermişdir) (Melikişvili, Tarix, səh. 452-453).

nitqinin öyrənilməsinə lazımı diqqət yetirilmirdi. Əlbəttə ki, bu cəhətdən heç bir işin aparılmadığını söyləmək düzgün olmazdı, - bu nitqin müxtəlif məsələlərinə aid olan bir sıra əsərlər həm Gürcüstanda, eləcə də İsraildə də² dərc edilmişdi, amma bir çox məsələlər yenə də araşdırılmalı və aydınlaşdırılmalıdır (hal-hazırda bir sıra məsələlərin öyrənilməsi praktiki olaraq mümkün deyil, çünki yəhudilərin Gürcüstanda məskunlaşdıqları yerlər boşalmış, onların nitqi isə demək olar ki, tarazlanmışdır): gürcü yəhudilərinin nitqi onların məskunlaşdığı yerlərə əsasən öyrənilməmişdir. Bütün Gürcüstanda hansı bu nitqin hansı ümumi əlamətlərinin (və ya belə bir əlamətlər varmı) olması müəyyən olmayıbdir,³ gürcü yəhudiləri tərəfindən Müqəddəs kitabların şifahi tərcümələrinin bir çox qismi öyrənilməmişdir; hələ ki, ən əsas suala cavabımız yoxdur ki, gürcü yəhudilərinin nitqi b.a. yəhudilərin dil qaydasına aiddirmi (məsələn, Avropa yəhudilərinin dili olan idiş, ladino – İspaniyadan təqib olunmuş yəhudilərin dili, ərəb yəhudi dili və s.). Bəlkə o, yalnız və yalnız gürcü dilinin sıravı dialektidir və ya yerli gürcü dialektlərinin ifadə quruluşudur və s.

² Babalikaşvili; Yəhudi dili; onun tələffüzü; Ben-Oren və Moskoviç, Yəhudi-Aramey, onların xüsusiyyətləri; Qaqulaşvili, xüsusi; M. Danielaşvilinin kitabçası M. Mamistvalaşvili haqqında; Dumbadze, Leksiki; Enukaşvili, xüsusiyyətləri; Yenox, Tendensiya; ivritin təsiri; Qədim; Kutaisi, xüsusiyyətlər 2; yəhudi sözləri, xüsusi sözlər, Tavsil; müşahidələr, Krixel, Yəhudilər; Tarix; Lerner, Kartlinin dönüşü; E. Mamistvalaşvili, Kartvel; Q. Tsereteli; Saçxere; K. Tsereteli, Gürcü-Yəhudi; Termin və s.

³ Dəfələrlə qeyd etmişəm ki, bu iki bənd haqqında göstərişləri hələ ikinci kurs tələbəsi olanda Varlam Topuriya mənə vermişdi. Mənə gürcü-yəhudilərinin nitqini öyrənməyi tapşırırdı və bunun üçün də geniş layihə hazır idi. Amma təəssüflər olsun ki, böyük alim elə həmin il dünyasını dəyişdi və layihə həyata keçirilmədi...

Gürcüstanda yəhudilər müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif regionlarda məskunlaşmışlar (kəndli və ya məcburi miqrasiyalar da kifayət qədər tez-tez olurdu) və təbii ki, onların nitqi⁴ bu dialektlərin təsirinə məruz qalırdı. Amma, digər tərəfdən, gürcü-yəhudilərinin nitqində yerli sakinlərin nitqindən fərqlənməyə meyillərin tendensiyası açıq-aydın şəkildə seçilirdi⁵.

Qarşıdakı məqalədə bu nitqin ən əhəmiyyətli “tanınan” əlaməti olan və bir sıra hallarda yerli sakinlərin intonasiyasından əhəmiyyətli şəkildə fərqlənən **Qərbi Gürcüstan yəhudilərinin nitqinin intonasiya xüsusiyyətlərinə** diqqətinizi yönəltmək istəyirik⁶. Daha doğrusu, gürcülər yəhudilərin nitqini yamsılamaq istədikdə, məhz bu xüsusiyyətləri vurğulayırdılar⁷.

Gürcü yəhudilərinin nitqinin intonasiya xüsusiyyətinə əsasən yalnız bu dil üçün əlamətdar olan bir çox modulyasiyalar səbəb olurlar, vurğu xüsusiyyətindən başlamış və eləcə də fonetik

⁴ Gürcü yəhudilərinin nitqlərini qeyd etmək üçün Gürcüstanda xüsusi terminlər də hazırlanmışdı: **ყოვერული**, yəhudi bildirən yəhudi sözündən götürülmüşdür (bəzən də yəhudilərin özlərini də “ყოვერები” adlandırırdılar, **ურიული** (uriya sözündən götürülmüşdür, Qədim gürcü dilində yəhudini bildirən termin idi, amma ondan bəzən rixənd kimi də istifadə olunurdu); gürcü yəhudilərinin arasında “**ჩვენებურული**” termini də vardı, Kutaisi gürcü-yəhudiləri arasında isə xüsusi termin təsis edilmişdi: “**ზეითქურური**” (“ზეით ქუნა” gürcü-yəhudilərinin məhəlləsini adlandırırdılar. Bu məhəllə ibadətqahın ətrafında yerləşirdi, əsasən də bu məhəllənin Sovet dövründə Şaumyan küçəsi adlanan “əsas” küçəsində), bununla gürcü yəhudilərinin nitqini qeyd edirdilər.

⁵ Bax. Bu haqqda Yenox, Kutaisi, səh. 180.

⁶ Qeyd etmək lazımdır ki, b.a. “Yəhudi dillərinin” ən əsas xüsusiyyəti olaraq yerli əhalinin nitq intonasiyasından fərqi hesab edirlər. Baxın, bu məsələ barədə, Cekobs, İdiş, səh. 109.

⁷ Yəhudilər arasında ən çox yayılmış bir neçə söz və ifadələrlə yanaşı: “ღებუნაცკეე”, “თორის მაღღმა” və s.

xüsusiyyətlər, xüsusilə də saıtlərin uzadılməsı. Bu isə yenə və yenə də vurğı ilə əlaqədardır və bir qədər nadir hallarda saıtlərin qısaldılması ilə. Həm bu intonasıyanın məntiqi vurğı ilə əlaqədar olan xüsusiyyətlərini, eləcə də məzmunu və quruluşa əsasən cümlələrin növlərini təhlil edəcəyik.

a. Nəqli cümlə

İlk növbədə, növbəti hadisəyə diqqəti yönəldək: vurğı sadə nəqli cümlənin fel-xəbərini üzərinə düşür, nəticədə bu saıt uzadılır və bununla vurğulu söz cümlədə mərkəzi olur. Məsələn, Bandzada 1966-cı ildə yazılan materialda belə bir cümlə verilir: “კულაშ ხუთი კაპეიკი ღმირს პატარა ხაბუზრაკებო”. İntonasiya baxımından cümlənin “özəyi” olan ღმირს sözünün saıti uzadılıb və vurğulu olmuşdur. İfadənin sonunda intonasiya aşağı enir, sonuncu sözün arxadan ikinci saıti demək olar ki, zəif tələffüz olunur, sonuncu saıt isə yaxşı eşidilir, amma bir az qısaldılmışdır.

[Əlbəttə, cümlə avtomatik olmasa da, heç olmasa maqnitofona yazılısaydı daha yaxşı olardı, amma təəssüflər olsun ki, bu imkanlar o dövrlərdə (1966-cı il), döyüş şərtlərində yox idi. Bir anı da xüsusilə qeyd etmək lazımdır - gürcü yəhudilərinin nitqi, belə desək, cəmiyyətin daxili istifadəsidir. Bu şərtin pozulması kifayət edir. Belə ki, əgər söhbətdə başqası iştirak edərsə, o zaman hər şey dəyişir, gürcü yəhudisi demək olar ki, bu nitqin xüsusiyyətlərini üzə çıxarmır və səlist ədəbi gürcü dilində və ya yerli dialektdə söhbətini davam etdirir (ola bilsin ki, təsadüfən çaşa bilər – “yəhudilərin” nitqindən hər hansı bir formanı “yeridə bilər”). Onun nitqi köçürüldükdə dəqiq eyni hal baş verir – köçürmə prosesi onun üçün daxili nitqin hüdudlarından kənara çıxır və bunun üçün də bu halda “kənar” söhbətdə olduğu kimi danışır. Bunun nəticəsində texniki vasitələrin istifadəsi ilə lentə alınma gürcü-yəhudilərinin nitqini araşdırmaq üçün elə də səmərəli ola bilməz. Bu, sözsüz ki, ic-

timai problemdir, amma gürcü-yəhudiləri ilə əlaqədar xüsusi kəskinliklə müşahidə olunur.

Qarşıdakı məqaləyə daxil olan materialın əsas hissəsi, qeyd olunduğu kimi, Bandzada 1966-cı ildə yazılmış material və eləcə də Kutaisidə 1976-cı və 1986-cı illərdə və Qərbi Gürcüstan yəhudilərindən Tbilisidə 1988-ci ildə alınan materiallardır. Bandzadan əlavə, bütün yazılar maqnitofon vasitəsilə köçürülmüşdür və biz bir çox çətinliklərlə üzləşməli olduq - respondentləri daha canlı olan söhbətə cəlb etmək lazım idi ki, maqnitofonu unutsunlar və onların danışmaları sərbəst lentə alınsın. Çünki əgər maqnitofon onların nəzər sahəsinə düşsəydi, dərhal nitqin xarakteri dəyişirdi. Buna daha bir mühit də əlavə olunurdu – biz Sovetlər dövründə elə bir şərtlərdə yaşayırdıq ki, söz azadlığı barədə hətta anlayışları belə olmayan sırayi insanlar arasında hər növ lentə köçürməyə qarşı müəyyən qorxu var idi, xüsusilə də yəhudilər arasında. Bunun üçün də bu prosədə respondentləri daxili gərginlik müşayiət edirdi. Bu isə sözsüz ki, nitqin özünəməxsusluğuna da və xüsusilə də məhz intonasiyaya təsir göstərirdi.]

Daha bir misal: “ჩემი სოძე არ გააღებს მბაათ”. İntonasiya baxımından “გააღებს bu cümlənin “mərkəzi” sözüdür, onun saıti vurğulu və uzundur. Daha iki maraqlı anı qeyd etmək lazımdır: 1. სოძე sözünün son saıti ona görə qısılır ki, intonasiya aşağı enir. 2. Cümlənin son sözündə – მბაათ – birinci saıtın vurğusu zəifdir. Bu isə intonasıyanın aşağı enməsinə işarə edir və sonuncu saıt hərf qısılır.

Yuxarıda verilən misallarda fel-xəbər birhecalı sözdür. Fel iki- və ya artıq hecalı söz olduqda, vəziyyət dəyişir. Məs., “ჩემი ძმა არ დაოჯახს მბაათ თავზე”. Bu halda fel cümlənin intonasiya baxımından cümlənin mərkəzi sözüdür, onun son saıti vurğuludur, o uzanır; bu-

nunla yanaşı $\partial\partial^\circ$ sözünün sait hərfi və eləcə də cümlənin son sözünün son saiti qısalır. Bütün bunlar gürcü-yəhudilərinin nitqinin özünəməxsus intonasiyasının olmasını göstərir (bunu özünəməxsus modulyasiya adlandırmaq daha yaxşı olardı). Bir sıra hallarda, intonasiyalı cümlənin mərkəzi sözü fel deyil, cümlənin məntiqi vurğulu sözü ola bilər. Məs., “მაშეცით მშეც ი წამლო”. Qarşıdakı cümlədə mərkəzi söz intonasiya baxımından **მშეც-dir**. Buna görə də onun saiti uzun və vurğuludur. Son sözdə intonasiya aşağı enir və bunun üçün də onun sonuncu saiti o° zəifdir.

Əgər cümlədə eyni söz iki dəfə məntiqi vurğu ilə istifadə olunarsa, onların hər ikisində sait uzun və vurğulu olur: “ი ხშეც კაი არი და სხვა ხშეც”.

Belə bir misallarla yanaşı elə bir hallar da var ki, təkrarlanan sözlərdən birində məntiqi vurğu olur və bunun üçün də onun sait hərfi uzadılır. Məsələn, növbəti cümlədə: “მე მიხდა, მშეც ჩემთვის”.

Qeyd etmək lazımdır ki, fasilədən qabaq sözün son saiti vurğulu olur və mürəkkəb tabeli cümlədə davam edir: “უკვე რო უნდა ჩაატელოს დედამთილ თაეშე, მოკლა იქავე ქმარმა ცოლი”. Bu halda səsin modulyasiya dəyişkənliyi ona yönəlmişdir ki, dinləyicinin diqqətini cümlənin ikinci hissəsinə yönəlsin. Oxşar hal Quriya dialektində də təsadüf olunur (Corbenadze); amma gürcü-yəhudilərinin nitqində vurğu daha güclüdür.

Dinləyicinin marağını gücləndirmək məqsədilə bəzən son sözün sonuncu saiti belə bir dəyişikliyə məruz qalır: “მეემზადე, დელაშენოსას წავიყვანო, ცოტაო ვიქეიფოთბე”.

Bəzən mürəkkəb cümlənin hər iki hissəsinin sonuncu sözlərinin son saitləri uzanır və vurğulu olur:

“რამდენჯერ მოიწევა სოსოშე, იმდენჯერ გავიწევი მშე”.

Bir sıra hallarda təkə mürəkkəb cümlənin birinci tərkibinin son sözünün sonuncu saiti uzadılıb vurğulu olur, eləcə də bu hissənin digər sözlərinin sait hərfləri də. Bu zaman cümlənin ikinci hissəsinin sözləri hər hansı bir xüsusi modulyasiyasını xarakterizə etmirlər: ე მთაშე ი მთაშეს რო დეეჯახბბშეს, მაგას გული არ მოუვა.

b. Sual cümləsi

Tam sərbəst demək olar ki, gürcü-yəhudilərinin nitq intonasiyalarının əsas xüsusiyyətləri məhz bu növ cümlələrdən gəlir.⁸

Gürcü dilində sual sözündən ibarət olmayan cümlədə sualı fel əvəz edir və sualın vurğusu da bu fellə əlaqədar olur.⁹ Prinsip baxımından gürcü-yəhudilərinin nitqində də vəziyyət bu cürdür, amma intonasiya yenə də iki əsas amilə görə əhəmiyyətli şəkildə dəyişir – 1. fel-xəbərin son saiti uzanır və bu proses o qədər aydın olur ki, həqiqətdə iki eyni sait hərflər eşidilir. 2. Bunun nəticəsində bu sözdən irəli gələn vurğu da daha güclü olur. Növbəti cümlənin intonasiyasını nəzərdən keçirək (1976-cı ildə Kutaisidə gürcü-yəhudilərinin ibadət etdikləri məbədin həyatında məni, – “televiziya adamını” orda görməklə ruhani şəxsin sualı yazılmışdır): “შენე მასწავლებელი ხაშე?” cümləsində birinci sözün sonuncu saiti intonasiya dəyişikliyinə görə bir qədər qısaldılmışdır, onun əvvəlindəki sait isə daha güclüdür – ucadan səslənir (vurğu başa gəlir, amma bu, yəqin ki, dəqiq deyil, sadəcə texniki baxımdan real vəziyyətə belə daha yaxın olur), bundan sonra isə intonasiya aşağı düşür, bu isə ikinci saitin bir qədər qısaldılmasına səbəb olur.

⁸ Sual cümlələrinin intonasiya xüsusiyyətləri barədə gürcü dilində, baxın: Kvaçadze, müasir, səh. 32-44.

⁹ Elə oradaca, səh.39.

Sonra sözü tələffüz etdikdə intonasiya və onun saiti də yuxarı qalxır və son sözdə yüksəliş zenitinə çatır, – bu halda söz birhecaldır, – aydın şəkildə uzadılır və deyildi ki kimi, iki səs eşidilir: ხაარ? Bu hal gürcü-yəhudilərinin nitqini adi gürcü nitqindən fərqləndirir. Gürcü nitqində, məsələn, eyni cümlə belə bir şəkildə alardı: “შენ მასწავლებელი ხარ?”¹⁰ Son sözdə intonasiya burada da yüksəkdir, amma vurğulu sait uzadılmır və bunun üçün də gürcü-yəhudiləri ilə olan fərq aydın görünür. Əlbəttə ki, araşdırmanı sona çatdırmaq üçün İmereti dialektinin müxtəlif nümayəndələrinin eyni cümləni necə tələffüz edəcəklərini müqayisə etməyimiz yaxşı olardı. Bu, gələcəyin işidir (bilaixtiyar məşhur bir ifadə yada düşür: “სესტავონელი ხარ შენ?”). Amma burada sonuncu saitin ikiləşməsinə əmin deyilik, necə ki, bu, Qərbi Gürcüstan yəhudilərinin nitqində vardır).

Daha bir misal. Bu halda cümlənin sonuncu sözü çoxhecaldır: “ჩემ სიძეზე ნაკლებია?” Onun (son sözün) sonuncu saiti vurğuludur və uzadılır və fakitiki olaraq iki e saiti eşidilir.

¹⁰ B. Corbenadze (Dialektologiya, 2, səh. 29) Hesab edir ki, belə bir halda, ხარ sözünün ა saitinin uzadılması qədim gürcü dilində ხარა sual ədatı ilə sual sözünün itirilmiş ədatının əvəzinə istifadə edilir. Gürcü dili üçün bu, tamamilə qəbul edilən izahat kimi görünür, amma gürcü-yəhudilərinin nitqində modulyasiya və intonasiyanın fərqli çalarları vardır və bu nitqin daxili qaydalarından irəli gəlir (Bessarion Corbenadzenin özü də sait hərflərin uzadılması ilə əlaqədar dialektin daxili tələbatına diqqəti yönəldirdi, - elə oradaca) ki, belə bir vəziyyət deyildir. Təəssüflər olsun ki, Beso vaxtsız dünyasını dəyişdi və onun bu çoxtərəfli diqqətə layiq olan kitabı yalnız bundan sonra işıq üzünü gördü. Yoxsa ki, dəqiqliyi çox sevən bir alim olaraq qeyd etməyi unutmazdı ki, **kompensasiya uzadılması** terminini biz hələ 1987-ci ildə gürcü-yəhudilərinin nitqi haqqında edilən ilk məruzədə istifadə etmişdik. Bizim üçün bu günə qədər bu müsbət ab-hava unudulmazdır, hansı ilə cənab Beso məruzəni və onun təhlilini qarşıladı.

Maraqlı intonasiya dəyişiklikləri başqa saitlərdən də gəlir: əvvəlcə intonasiya aşağı enir, ikinci saitlə ən aşağı registrə çatır, sonra isə yüksəlməyə başlayır və son saitlə maksimuma qədər ucaldır və artıq təsvir edilən dəyişikliklərə səbəb olur. Maraqlıdır ki, sonuncu saitin uzadılması və onun vurğulanması sual cümləsinin son sözünün fel olmadığına, başqa nitq hissəsi olduğuna da baş verir: იმისთვის მოვიდა# ი კაცზე? Gördüyümüz kimi, son sözün sonuncu saitində eyni dəyişikliklər müşahidə olunur – o qədər uzanır ki, əslində iki i sait hərf alınır və o, vurğulu olur. Bu cümləyə əsasən daha bir intonasiya xüsusiyyəti müşahidə olunur: fel – bu halda cümlədə ikinci yerdə durur – sonuncu sait yüngül vurğu alır və bundan sonra qısa fasilə də əldə edir. Sonra intonasiya yüksəlir və cümlənin sonunda maksimuma çatır.

Demək olar ki, bəzən fel-xəbərin sonuncu saiti sual cümləsində tutduğu yerə baxmayaraq uzanır və vurğulu olur. Məsələn, bir sıra cəhətlərə görə maraqlı olan cümləni təhlil edək:

: “გენახულებზე შენე ისი?” (Cümlə 1986-cı ildə Kutaisidə yazılmışdır – sualı bizə yəhidlərdəndən biri vermişdi. Söhbət televiziya mühazirələrindən gedirdi və o, bizim dostumuz Tamaz Kvaçantiradze ilə maraqlanırdı). Cümlə fel-xəbərlə başlayır və onun son sait hərfi yuxarıda qeyd edilən dəyişikliklərə məruz qalır, - uzadılır və vurğu əldə edir.

[Bu cümlədə gürcü-yəhudilərinin nitqinin bir neçə maraqlı forması meydana gəlir: 1. გენახულება – passivliyin xüsusi forması (ümumiyyətlə, gürcü yəhudilərinin söz istifadəsində bu felin I prefiksli forması vardır: “ინახულება მაგნაირო ეშეთ-ხაილი {= ‘ყოველმხრივ შემკული ქალი’} სადმე?”; 2. ის əvəzliyinin köhnə (hal-hazırkı gün üçün– yayılmış) forması ისი; 3. İmereti di-

alektinin bəzi ləhcələri üçün ikinci şəxs əvəzliyində səciyyəvi olan forması – **შენე**. Gürcü yəhudilərinin nitqində əvəzliyin ikinci şəxsinin cəm şəklində də e saiti əlavə olunur:

თქვენე.]

Texniki olaraq xüsusi əlamətləri göstərmək çətin olar, amma seçimlə bu cümlənin intonasiyasını təqdim etmək olar: ikinci söz (**შენე**) aşağı düşən intonasiya ilə deyilir, bundan sonra demək olar ki, qısa fasilə başlayır və sonra yenə də intonasiya yüksəlməyə başlayır, amma elə uzanır ki, sonuncu sait vurğulu olsa da, uzadılır.¹¹

Növbəti misalda fel-xəbər cümlənin ortasındadır, amma intonasiya baxımından o, yuxarıda təsvir edilən modeli təkrar edir: “გოგო ბო გეაქვს შენე?”

Kifayət qədər tez-tez həmsöhbət onun üçün cümlədə çox vacib olan sözə qayıdır. Belə bir halda təkrar istifadə edilən sözə intonasiya baxımından cümlənin mərkəzi funksiyası həvalə olunur və onun sonuncu saiti vurğulu olur və uzadılır: “მაგ აირჩიეს, მაგა?”

c. Nida cümləsi

Gürcü-yəhudilərinin nitqində nida və sual-nida cümlələrinin intonasiyası da özünəməxsusdur. Məs.: nida cümləsində – მღახამს გურამი!” – i saitinin uzadılması o qədər nəzərəçarpanıdır ki, son sait iki sait kimi tələffüz olunur: **გურამიი**.

Eləcə də sual-nida cümlələrində də: ¹² “წელანა რა მაგრათ გვაკატაებდაე ესე?”

¹¹ Belə bir intonasiya sual cümləsinin bu günə qədər İsraildəki gürcü-yəhudilərin nitqinə aiddir, hansılar ki, belə və ya elə bu nitqin xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayırlar.

¹² Prinsip cəhətdən yəqin ki, nida və sual-nida cümlələr arasında sərhədin keçdiyini ayırd etmək maraqlıdır və ya əgər ki, ümumiyyətlə, bu cür sərhəd mövcuddursa, sözsüz ki, bu, qarşıdakı məqalənin mövzusunun kənarlaşır.

Burada da aydın şəkildə son sözün sonuncu sait hərfi uzadılmışdır. (və əlbəttə ki, vurğuludur).

Gürcü-yəhudilərinin nitqində Kompensasiyalı uzadılma məsələsi

Kompensasiyalı uzadılma məsələsi gürcü-yəhudilərinin (xüsusilə də Qərbi Gürcüstanda) nitqində həqiqətən də xüsusi təhlilə layiqdir. Kompensasiyalı uzadılmanı biz elə bir hal adlandırırıq, nə zaman ki, bu və ya digər morfoloji əlamətin itirilməsi üzündən əvvəlki sait hərf uzadılır. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, oxşar hala gürcü dilinin dialektlərində də rast gəlinir, amma o, daha çox gürcü-yəhudilərinin nitqində yayılmışdır və ən əsası, xüsusi intonasiya dəyişikliklərinə səbəb olur. Bir qayda olaraq sözün sonuncu S hərfinin itirilməsinə toxunuruq, bunun nəticəsində kompensasiyalı uzadılma baş verir. Bu hadisənin bir neçə növünü təhlil edək:

1. **Yönlük hal əlaməti** – ს: ¹³ “აპა პა წელიწადი!”” qeyd edilən sözdə yönlük hal şəkilçisi –ს və müvafiq olaraq, sözün son sait hərfi a uzadılmış və vurğuludur. Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, belə bir halda faktiki olaraq bu sait hərf ikiqat istifadə olunur.

[Yönlük hal şəkilçisi gürcü-yəhudilərinin nitqində hər növ şəraitdə itir: a) nə zaman ki, isim mübtədə və ya tamamlıq rolundadır: “რატო აწუებ სტუმარ?”; b) nə zaman ki, o, vəzifəsini yerinə yetirir: “ქალაქ (ადგილის გარემოება) წავა მაგე ამ ზამთარ (zaman tərzi); c) cəm formasında: “ყველას მასე, უბედურებ!” d) əvəzliliklə: “ხელი დაიბანე თვარა გაღებამს

¹³ Məlumdur ki, yönlük hal – S şəkilçisinin itirilməsi gürcü dili dialektləri üçün yad deyil. Bu məsələ barədə yekunlaşdırıcı xarakterli qeydlərə Corbenadzenin Dialektologiyası 2-də baxın, səh. 550-552.

Gürcü-yəhudilərinin nitqində yönlük hal şəkilçisinin itirilməsi haqqında Qerşon Ben-Oren göstərir (Xüsusiyyətlər, səh. 83), Amma o, intonasiya məsələlərinə aid deyil.

ოელ ყველაფერ!” d) ara sözü **ო** ədatın önündə: ჩაიწერეო, რაფერ ლაპარაკობენ ბანდაში ქართულო. Oxşar misal Kutaisidə yazılmış materialda göstərilir: “იქიდან დაიდახა, არაფელი დამიშაოთ სტუმარო.”]

2. აქვს felinin indiki zaman formasında üçüncü subyekt şəxs şəkilçisini –ს itirir, hansını ondan qabaq gələn ვ samitinin itirilməsi də müşayiət edir və bu, hər bir şəxs formasında baş verir:¹⁴ “უენ ხო არ გაქვქ ერთი ახალი პიმპილაქ?” Təqdim edilən cümlənin intonasiyası iki tərəfdən maraqlıdır: hələ ki, kompensasiyalı uzadılma halını görürük - გაქვქ, digər tərəfdən isə uzadılmış intonasiyanın təsiri ilə cümlənin son sözünün sonuncu sait hərfi uzadılır. Bu misala əsasən nəticə çıxarmaq olar ki, oxşar hallarda, əsas intonasiya yükü felə keçir və vurğu da onun üzərinə düşür, amma bu, cümlənin son sait hərfinin uzadılmasına mane olmur.

3. Xüsusilə də qarşılıqlı kompensasiya təsiri maraqlıdır: iş ondadır ki, აქვს felinin əvvəlinə არა ədatı tam forması ilə əlavə edilir, –ს şəxs şəkilçisinin (və ondan əvvəl gələn ვ samiti) itirilməsinə baxmayaraq felli sait uzadılır: “არა მაქ მე შენი თავი.” Amma bu zaman ədat qısa არ forması ilə təqdim edilir, dərhal kompensasiyalı uzatma müşahidə olunur: “არ მაქვქ და რა მოქცე.”

Beləliklə də eyni hal სად/სადა zərflik formalarında da baş verir: a) felli sait hərfli sözdə kompensasiya baş vermir: “სადა აქ მა უბედურ.” b) amma qısa forma ilə istifadə olunan fel uzadılır: სად გეაქვქ მაგის ფული.”

Amma bu hadisəni çox asanlıqla izah etmək olar ki, söz geniş formaların halında iki a sait hərfini özündə birləşdirir, artıq kompensasiyalı uzatmaya ehtiyac olmur. Lakin müəyyən olur ki, göründüyü kimi bu, ა saitinə görə baş vermir və qarşılıqlı kompensasiya halı, ümumiyyətlə, geniş formalarından ibarət cümlələrdə müşahidə olunur. Bandzada yazılmış qısa dialoqu təhlil edək: “– ის მატყვიილებს მქვქ!” – ისი ვერ მოგატყვიილებს შენქ!” Aydındır ki, ის əvəzliyi genişdir, cümlənin son sait hərfi vurğulu və uzundur, ისი əvəzliyi isə tam forması ilə təqdim edilir və bu hal (son saitın uzadılması) baş verir.

4. Bəzən eyni cümlədə kompensasiyanın uzadılması halı da, qarşılıqlı kompensasiya da baş verir: “არაფერი საქირო არ აქვქ ქაქვლ საბბანებლათ!”¹⁵

Qısa nəticə: gördüyünüz kimi, gürcü-yəhudilərinin nitqini müxtəlif növ cümlələrdə əsasən sait hərfərin uzadılması vasitəsilə baş qaldıran intonasiya xüsusiyyətləri xarakterizə edir. Xüsusilə də kompensasiyalı uzatma və qarşılıqlı kompensasiya halları diqqəti cəlb edir.

¹⁴ Bu halda həmin məsələləri təhlil etmirik ki, burada inversiya varmı və şəxs şəkilçiləri özlərinin birbaşa funksiyası ilə istifadə olunur və ya yox.

¹⁵ Faktiki olaraq bu cümləni gürcü dilində belə “tərcümə” etmək lazımdır – “ქალი არ უნდა მბრძანებლობდეს” (nəzərdə tutulur – ailədə).

ƏDƏBİYYAT

- Babalikaşvili, Ebrauli = Нисан Бабаликашвили, Еврейские эпиграфические памятники в Грузии /XVIII-XIX вв./, Автореферат на соискание ученой степени кандидата филологических наук, Тбилисский государственный университет, 1971
- Babalikaşvili, Tələffüz = Nisan Babalikaşvili, “Gürcü yəhudilərinin ivrit tələffüzləri”, Leşonen, 1980, Payız, səh. 66-70 (İvrit dilində)
- Ben-Oren və Moskoviç, Yəhudi-Aramey= Wolf Moskovich & Gershon Ben-Oren, “The Hebrew-Aramaic and Georgian Components in the Spoken Language of Georgian Jews”, *Proceedings of the Eighth World Congress of Jewish Studies*, Division D, Jerusalem 1982 pp. 19-24
- Ben-Oren və Moskoviç, Arqo - Qerşon Ben-Oren və Volf Moskoviç, “Gürcü-yəhudi tacirlərinin arqoları Şərqi digər ölkələrinin yəhudi tacirlərinin arqosu ilə, 2, (1986), səh. 49-56
- Ben-Oren və Moskoviç, Xüsusiyyətlər = Qerşon Ben-Oren və Volf Moskoviç, “Gürcü-yəhudilərinin nitqi xüsusiyyətləri”, *Fe'amim*, 31 (1987), səh. 95-119
- Ben-Oren, Xüsusiyyətlər, = Qerşon Ben-Oren, Gürcü-yəhudilərinin nitqi xüsusiyyətləri, doctor işi, Qüdsün Yəhudi Universiteti, 1993-cü il.
- Qaqulaşvili, = İlia Qaqulaşvili, *Xüsusi adlar: Yəhudi adlarının qısa lüğəti*, Kutaisi, 1993
- Danielaşvili, Mordex = Mose Danielaşvili, *Mordex Mamistvalaşvili*, Tbilisi, 1996
- Dumbade, Lüğət = Kote Dumbade, “Leksiki ebraizmlər gürcü şəhər lüğətində”, *Cavanmard* 2, 1979 ci il., səh. 28-37
- Yenox, Müşahidələr = Reuven Enox, *Bereşitə əsasən Tavsil üzərində müşahidələr*, *Qüdsün Yəhudi Universitetinin nəşriyyatı*, 2009 (ivrit dilində)
- Yenox, Tavsil = Reuven Yenox, *Tavsil, Tövrətin gürcü-yəhudiləri tərəfindən ənənəvi tərcüməsi. A. Bereşiti, Qüdsün Yəhudi Universitetinin nəşriyyatı*, 2008
- Yenox, Xüsusiyyətlər 2 = Reuven Enoch, “Peculiarities of the Georgian Jews' Speech, 2”, International Scientific Conference “Tbilisi – Jerusalem 2”, Academy of Sciences of Georgia, Tbilisi 1998, *Theses Summaries*, pp. 65-66
- Yenox, Leksiki = Reuven Yenox, “Qədim gürcü leksik vahidləri Tavsildə”, *İv. CavaxiSvili adına. Tbilisi Dövlət Universitetinin humanitar elmlər fakültəsinin gürcü dili institutunun elmi əsərlər toplusu*, I, Tbilisi, 2010, səh. 34-49
- Yenox, Xüsusi = Reuven Yenox, “Gürcü yəhudilərinin nitqində mücərrəd adlar”, yəhudi adlarının tədqiqatına həsr edilmiş yeddinci beynəlxalq konfrans, Qüdsün Yəhudi Universiteti, 2005-ci il. 31.7-1.8, səh. 6
- Yenox, Kutaisi = Reuven Yenox, “Gürcü yəhudilərinin nitqində bir neçə özünəməxsus xüsusiyyəti Bandza-Kutaisi regionunun yəhudilərinin misalında”, *Yəhudiləri irsi*, #2, 2005, səh. 153-182

- Yenox, Qədim = Reuven Yenox, “Tavsildə” qədim gürcü elementləri”, *gürcüşanslıq*, Tbilisi Dövlət Universiteti, #14, 2007, payız
- Enukaşvili, xüsusiyyətlər = Ruben Enukaşvili (= Reuven Yenox), “Gürcü yəhudilərinin danışqlarının xüsusi özünəməxsusluqları” *Gürcüstan yəhudiləri və Gürcüstan-Fələstin münasibətləri, beynəlxalq simpozium tezisləri, Qüds, Şərqi yəhudi cəmiyyətlərinin tədqiqatı*, Ben-Tsvis adına institutu, 11-12.12.1990
- Kvaçadze, Müasir = Leo Kvaçadze, *Müasir gürcü dilinin sintaksisi*, üçüncü tamamlanmış nəşr, Tbilisi, 1988
- Krixel, yəhudilər = Aron Krixel, “Gürcü yəhudiləri öz qonşuları arasında” toplusu, Şərqi Avropa, Qüds, 1976, səh. 121-125
- Krixel, tarixi = Арон Крихели, «Исторический обзор пребывания иногородных (русских и европейских) евреев на Кавказе», *Труды Историко-этнографического музея евреев Грузии* 3 (1945), стр. 135-166
- Lerner, Gürcülərin dönüşü = “*მეჩვენებდა ქართველებს*” hekayəti, tarixi-dilşünaslıq araşdırması, gürcü dilindən tərcümə edən və giriş hissəsini yazan və qeydləri aparən – Konstantine Lerner, Qüds, 2003.
- E. Mamistvalaşvili, Kartvel = Elder Mamistvalaşvili, *Gürcü yəhudilərinin tarixi*, “Mecniereba”, Tb., 1995
- Melikişvili, Tarix = *Gürcüstan tarixinin araşdırmaları, Q. Melikişvilinin redaksiyası ilə, Tbilisi, 1970*
- Kartlinin həyatı, 1 = Kartlinin həyatı, Mətn bütün əsas əlyazmaların əsasında tərtib edilmişdir. Xauxçişvili tərəfindən, I, Tbilisi, 1955
- Kartlinin həyatı, 4 = *Batonışvili Vaxuşti, Gürcüstan çarlıqlarının təsviri*. Mətn bütün əsas əlyazmaların əsasında tərtib edilmişdir. Xauxçişvili tərəfindən, I, Tbilisi, 1973.
- Q. TsereTeli, Saçxere = Saçxere yəhudilərinin nitqi, əlyazma K. Tsereteli, Gürcü-Yəhudi = Konstantine Tsereteli, “Gürcü-yəhudi münasibətləri üçün”, *Gürcüstan Respublikası*, 8-9.9.1998, səh. 2
- K. Tsereteli, Termin = Konstantine Tsereteli, “Gürcü dilində “İvrit” termininin istifadəsinə görə (xarici termin gürcünün əvəzinə) Menora, noyabr, 1998
- Cekobs, İddiş = N. G. Jacobs, *Yiddish: A linguistic Introduction*, Cambridge, 2005
- Corbenadze, Dialektologiya, 2 = Besarion Corbenadze, Gürcü dialektologiyası 2, Tbilisi, 1998

Reuven Enoch

Ariel University Center of Samaria,
The Department of Israel Heritage

GEORGIAN DIALECTOLOGY ISSUES – NOTES TO THE GEORGIAN JEWS INTONATION OF SPEECH

ABSTRACT

There was not paid adequate attention to learning of Georgian Jews speech: It has not been studied the Georgian Jews speaking according to their resettlement areas yet, it is not clear what general signs have this speech through Georgia. It has not been studied the most of the oral translations of sacred books performed by the Georgian Jews. We don't have answer on the major question - does the speech of the Georgian-Jews belongs to the Jews set (such as Yiddish,) or it is only the ordinary dialect of Georgian ...

This article highlights the speech intonation features of the West Georgian Jews, that significantly differs from the intonation of local residents.

Georgian Jews speech intonation peculiarities are conditioned by a variety of modulation, which is essentially typical only for it, this is using a specific stress-marks, as well as phonetic features, particularly length of vowel sounds. In the article will be discussed the peculiarities of intonation, which are related to the logical stress-marks, as well as types of the sentences according to the content and structure.